

Német utazó Budán 1687-ben

1686. szeptember 2-án megadta magát a budai vár török védőinek maradványa. A győztes keresztény sereg birtokba vette az erődöt és az elővárosokat. A Budán győzedelmeskedő sereg tovább kergette a hátráló törököt. Károly lotaringiai herceg a stratégiaiag már csökkent fontosságú, de az utánpótlás szempontjából értékes budai várat Melchior Leopold Beck tábornokra bízta, mellé rendelve *Strasser* alezredest és *Bischofshausen* őrnagyot.¹ A tábornok elsőrendű kötelessége a katonai kiképzés megszervezése volt, hogy a dél felé előretört európai sereget friss, ütőképes egységekkel töltsse fel,² továbbá az, hogy megvédje az erődöt a székesfehérvári török helyőrség esetleges támadása ellen.³

A Vár új katonai parancsnoka számtalan nehézséggel találta magát szemben. Ott kellett megindítania az életet, ahol néhány nappal ezelőtt már a végleges pusztulástól lehetett tartani. Kitakarítottatta a foglyokkal az épületek helyiségeit, és szállást készített katonáinak. Tetőt húzatott a romokra fából, deszkából, s a közelgő telet várván, az ablakokat néhol üveggel, de inkább csak hólyaggal vagy papírral fedette be. A tartós, időt és ostromot álló építkezés megkezdéséhez külföldről érkezett pénzadomány.⁴ Az építkezés megindításához és folytatásához fel kellett mérni az építőanyag-, a munkaerő- és a szakember-szükségletet.⁵ Beck tábornok ezek felett alig rendelkezett. Szolgálatára állott a helyőrség legénysége, mely a gyakorlatozáson túl, pihenő idejében javította a szükségszállást és a Vár romlott falait. A hiányt korántsem pótolta az az építőanyag, amelyet a Dunán, a Vár alatt horgonyzó gályák ugyan hoztak,⁶ de az újabb szállítást is a török csapatok gyakori portyázása zavarta. A munkaerő biztosítása talán még körülményesebb volt. A budai várban a katonaságon kívül az egyházi szolgálat ellátására rendelt néhány szerzetesrend tagjai és bizonyos számú polgári egyén lakott.⁷ Az ostrom elől elmenekült rác és zsidó lakosság most kezdett visszavároggni és az Alsóvárosban keresett szállást.⁸ Természetesen ez a polgári lakosság, mely a katonai parancsnokság igazgatása alá tartozott, igyekezett kivonni magát az építőmunka alól, s inkább a kereskedelmet űzte.

Az érdemleges építkezés nem is indult meg addig Budán, amíg a bécsi udvari kamara felügyelőt nem nevezett ki a katonai parancsnok

mellé. *Werlein* János István Érsekújvárról érkezett Budára a bécsi udvari kamara képviselőjében azért, hogy a következő esztendőben meginduló hadjárat biztos bázisává tegye a Várat, s ennek érdekében szervezze meg a közigazgatást, indítsa meg a város betelepítését, fokozza a jövedelmeket: mindent összevéve, hasson oda, hogy a gazdasági élet hasznot hajtóan fejlődjék. A bécsi udvari kamara 1686. november 5-én kelt utasítása, mely részletesen szabályozta *Werlein* jogait és kötelezéseit, a romokkal borított ingatlanok, puszta telkek tulajdonjogát a császári kincstár számára tartotta fenn azzal az indokolással, hogy a császári seregek üzték el Magyarországra területéről a török megszállókat, és a császárság súlyos veszteségeket szenvedett a hadjárat során mind emberben, mind anyagiakban. Így kerültek a budai vár ingatlanai és telkei a császári kincstár szabad rendelkezésére. A telkek egy részét áruba bocsájtották, mert értékesítéséből készpénzjövédelmet reméltek. Ekkor jelenik meg a kamarai felügyelő mellett szakértőként *Venerio Ceresola* császári építőmester.⁹ Feladata az volt, hogy számba vegye az ingatlanokat és telkeket, körülhatárolja, felbecsülje a rajtuk megmaradt romot, és mindent egybevetve szabja meg a reális eladási árát. Ő készítette továbbá a terveket az új épületek emeléséhez.

Az említett 1686. november 5-i utasítás 5. pontja körvonalazza a Vár benépesítésével és ingatlanainak jövőjével kapcsolatos elképzeléseket.¹⁰ Ebben határozottan előnyösnek mondható javaslatokat tesz a telekvásárlás megkönnyítésére, mégis gyéren akadtak jelentkezők. A nemzetiségi megkülönböztetés nem gátolta volna a betelepülés megindulását. Sokkal nagyobb nehézséget támasztott a telekvásárláshoz járuló kötelezettségek vállalása. Felmérte a kötelezettségek súlyát a Haditanács is. Azt javasolta, hogy ingyen osszák szét a telkeket, mert ezzel csökkentik az építetők terheit. A császári kamara — budai felügyelőjének okfejtését latolgatván — megmaradt az áruba bocsátás, a kedvezményes, de mégis készpénz-megváltás mellett.

Kollonich Lipót felszólította Európa katolikus intézményeit, hogy vegyenek részt Buda várának és városának felépítésében. A felhívás visszhangra talált Kremsmünsterben, az ősi alapítású ausztriai bencés kolostorban.¹¹ Erenbert *Schrevoigl* akkori apát-prelátus¹² bejelentette igényét egy, Buda várában később kiválasztandó ingatlanra. 1687 tavaszán útnak indította udvari kőművesmesterét, *Christoph Grinzenbergert*,¹³ hogy menjen Budára, tekintse meg az apátság részére kijelölt és fenntartott telket.

1687 május közepén érkezett vissza *Grinzenberger* Kremsmünsterbe, s akkor már kezében volt a telekfoglalásról *Werlein* budavári kamarai felügyelő ideiglenes teleklevele (Interim-Hausbriefe) május 8-i keltezéssel. Benne állott, hogy a későbbben kimetszhető telekrész a téren, a Vízi- és Székesfehérvári kapu között terül el. Mivel a házsal és a telekkel adókötelezettség járt, a kötelezettség szokványos felsorolásával kikötötte, hogy az új tulajdonos házat építtet rajta keresztény munkásokkal, és vállalja a hozzáfűződő polgári szolgáltatásokat. *Grinzenberger* az

ideiglenes teleklevélen kívül magával vitte budai szemlélődésének személyes tapasztalatát is. A kremsmünsteri kőműves nem tudott és nem is akarhatott dönteni a telek végleges elfogadásáról sem kiterjedésében, sem az árában, mely így hozzávetőlegesen is meglehetősen magas volt. Félőszóban, utóbb jelentésében az útielszámolásával együtt feltárta az apát előtt a telek állapotát. Szerinte a telekdarabot, melyből az apátság részét kivágják, 7 különböző kisebb ház romja borítja, de három jó állapotban levő pince húzódik alatta, melyben ittjártakor fogva tartottak 172 törököt.¹⁴

A kőművesmester biztatására útra szánta magát Schrevogl apát Buda várába. Elindult Kremsmünsterből, s Linzbe érkezve 1687. május 25-én és 26-án bárkát bérelt, és nagyobb mennyiségű élelmiszerral rakatta meg. 27-én vízre szállott *Pfaler* linzi gyógyszerész és az apátsági komornyik, Georg *Schrader* társaságában. Ez utóbbi készített feljegyzéseket az utazás eseményeiről, s szerkesztette meg ezekből később a most bemutatott útinaplót. Az útinapló kétségtelenül bizonyítja, hogy 1687. június 3-án fogadta el véglegesen Erenbert Schrevogl apát a kremsmünsteri alapítvány számára kimért és 4 ház romját¹⁵ hordozó budavári telket, állapotodott meg véglegesen vételárában és rendelte meg Ceresola császári építőmesternél¹⁶ azt a tervrajzot,¹⁷ melynek alapján a telken épült ház első formáját kapta. Ezt a napot tekinthetjük tehát a Dísz tér 4—5. számú ingatlan alapítási időpontjának.

Szóljunk most már a naplóíró személyéről és magáról a naplóról. Georg *Schrader* komornyik volt, a legközvetlenebb szolgálatokat látta el az apát személye körül, nyilván ezért került bele az útikíséretbe. Egyszer már járt Magyarországon, ahogy ezt maga mondja, de csak Komáromig jutott el. Talpraesett, ügyes ember volt, s ennek nagy hasznát vették az úton. *Schrader* kevésbé pallérozott fő, ismeretei meglehetősen gyérek a világ dolgai felől. De jó megfigyelő, aki sok mindent észrevesz, bár a lényegest és lényegtelenet nem tudja különválasztani. Sőt inkább az utóbbihoz van érzéke, ez áll hozzá közelebb. Élénken visszaemlékezik a hajóbeli beszélgetésekre. Az epizódokat ne stílusügyeskedésnek fogjuk fel, hanem *Schrader* szellemi alkatából eredő fontoskodásnak. Viszont útinaplójának nagyobb felében pontos leírást ad a látottakról, s ezt érdeméül kell elismerni. Különösen számok tekintetében kérlelhetetlenül ragaszkodik a valósághoz. Az indulások és érkezések idejét szerette pontosan meghatározni. A távolságok mérésére pedig inkább használta a közismert mérföldet vagy puskalövést, mint más, félreértést okozható mértékegységet. Az események és jelenségek leírásának pontossága és elnagyolása között mutatkozó ingadozás okát talán ott kell keresni, hogy *Schrader* útinaplóját utazásának befejezése után több évvel rekonstruálta helyszínen készített jegyzeteiből.¹⁸ Ahol jegyzete nem őrzött meg számszerű adatot, ott később már nem költött bele az elbeszélés hitelének erősítésére. Ez felelősségérzetre vall és útinaplójának forráshitelét növeli. Fantáziátlansága a földre húzza. Alig-alig ragadta el az utasemberek örök kísértése: az összehasonlítás mámore. Ritkán engedte szárnyalni

haben mit ihm ist gestorben Regl. General
Inspector, und Baumeister, die Brand,
sollen in 4 Häuser bestanden, nicht
Bau des alten Hauses, so dass in der
fortificationen Bau soll sein, sollen,
besichtigt, alle ordentlich aufgestellt,
und durch ausgezogenen H. Regl. Bau,
meister, darüber ein Aufsehen
lassen;

Am 27 Jun: Vormittag, wurde H. Frach,
in der Hofstadt ins Feld gehen, darin
aber, weil es gar stark, denn ein
Bau geordnet; Nachmittags hat
H. Landman wildt wird, so dass
also in quaranten war, H. Frach
in der ganzen Hofstadt herum gefahren
alle Regl. und Regl. Pressen, an welcher
damals gearbeitet, auf West an der

érzelmeit, legfeljebb csak olyankor, ha valami szorongástól vagy veszelemtől szabadult.

Akarva-akaratlan azért sokat árul el a török hódoltság megszűnte után éledező Magyarországról, amit hiába keresnénk más forrásokban. Linzből elindulva jócskán raktak élelmiszert a bárkára. Schrader hite szerint azért, mert az a hír járta, hogy kevés az élelem hazánkban. De más is hírlett akkor a világban Magyarországról. Már a hódoltság ideje alatt sem volt biztonságban az utazó vagyona és élete,¹⁹ most azonban a megvert és visszavonuló török haderőből leszakadtak kisebb csoportok és szaporították az útonállóok számát. Ezenkívül a Dunától távolabb fekvő török helyőrségek legénysége felkereste az utakat, és le-lecsapott az utazókra. A rablótámadások híre azután szerteszállott torzítva és felnagyítva, hogy már előre halálra rémítse a külföldi utazót.²⁰ Ez a félelem tükröződik lépten-nyomon Schrader naplójából is. A szerző tudatában is megrögződött rémhírek ellenére fegyveres kíséret nélkül vágott neki a főpap a vészterhesnek mondott budai útnak. Ez feltűnő, és a rémhírek cáfolatát jelentheti. Lehetséges, hogy a magyarországi romlott közbiztonságról felröppent hírek nem tartalmaznak több valóságot, mint amennyit elvárhatunk háború után a hadművelleti ország területén abban az időszakban, amíg a rendfenntartó egységek sort kerítenek a helyi jelentőségű kilengések felszámolására. Nem lehet jellemző tünet, hiszen a hódoltsági területen áthaladt utazók emlékezései között is csupán egy van, mely személyes támadási kísérletről számol be.

Georg Schrader útinaplója eredeti és figyelemkeltő alkotás. Az egyszerű, alig képzett osztrák ember egyhangú, szürkén ható leírása mögül az élmény bizonyos csillan elő. Néhány új adattal is gazdagítja ismereteinket általában Magyarországról és Buda váráról. Elbeszélésének hiteléhez tárgyyszerűen nem férhet kétség. Amit utazása során ő maga élt át és jegyzett fel, az megbízható, és bátran támaszkodhatunk rá. Önérzetes tüzetessége megkövetelte a feltétlen pontosságot, a lelkiismeretes adatfelvételt. A másoktól származó értesüléseket vagy a szállongó rémhíreket mindig bizonyos tartózkodással dolgozza bele szövegébe, és (ez ismertetőjegy is lehet) sohasem támogatja számszerűségekkal.²¹

Georg Schrader kézírata teljes szövegének betűhív olvasását adjuk. Az írásbeliség érzékeltetésére jeleket alkalmaztunk, melyek — úgy hisszük — a reprodukált egyetlen lappal együtt teljes illúziót keltenek. Meghagytuk a () zárójelet, hogy az fogja közre a Schrader által megírt szándékos közbevetéseket. < > zárójel határolja a leíró hibás szövegrészeinek kihúzását, törlését.

*

Beschreibung des Hochwürdig WohlEdl gebohrnen Herrn Herrn Erenberti Abbtens des fürstlichen Stüft und Closters Crembsmünster titulirt. Anno 1687 im Monath May und Juni gefährlig, doch vorsichtig, und rühmlich gethanen Reiß.

Dem löblichen Convent etc. alhie Zum Ewigen andencken.

Verfast, und beschrieben durch Georg Schrader gebürtig im Stift Halberstadt in Chur-Brandenburg, der Zeith Hochgedacht Herrn Praelathens etc. Cammerdiener.

Anno 1687 den 25. und 26 Maj wurde in Linz ein Schiff auf dem Waßer mit allerhandt Proviant zum abfahren Versehen, und beschahe den 27. früh umb 3 uhr, Nemblich mit Meinem gnädigen Herrn etc. Herrn Pfaler lintzerischer Apothecker, mir, ein page, undt ein Koch, die abfuhr, gelangten selben tag glücklich zu Stain an, alwo abendts dasiger Herr Mauttner mit seiner Frauen zum Eßen geladen, und wehren-ten disch zu ihnen gesagt wurde, daz Hochgedacht bis 3 wochen Zu Wien und Paaden bleiben wolten, deßentwegen so Viel Proviant und Eÿgnen Koch mitgenommen, sich selbst zu Verkösten.

Den 28. in der früh fuhren wir Von Stain ab gegen Wien, unterwegs wardt auch noch Von keiner Ofnerisch, sondern Paadischen Reiß geredt, und als wier selben abendt glücklich Zu Wien anlangten, und in der Roßau alwo Herr Doctor Kirchstetters Karutzen auf Herrn Praelathen etc. schon warttete, außstiegen, befahlten mir Hochgedacht, mit in die Stadt zugehen, dem page undt Koch aber über Nacht auf dem Schif beÿ denen sachen Zu Verbleiben, bis sie solche in der früh mit ein wagen würden abholen laßen; da wier nun in die Stadt gekommen, und die Sonn fast untergangen, solte ich in Zweÿ stundt Vor dem letzten thorsperr wienerische Schiffluth, so den Weg auf den waßer nacher Ofen guth kündig, (maßen mit denen linzerischen nur bis Wien Tractirt wehre ohne daz sie ferner keinen weg wüsten) Verschaffen, bin auch alsobaldt zu einem mir bekindten Schifman, mit deme ich Vorhin, ehe Crembsmünsterische dienst ghabt, in Ungarn Zu Comorn gewesen, gegangen, ihm gleich zum Herrn Praelathen etc. geführt, so in einer Viertelstundt mit ihm Tractirt, und geschlossen, früh mit anbrechenden dag forth Zufahren, derowegen in der finster mit ihm Zum Schif hinauß gehen muste, Zusehen wie Viel Knecht, Ruder und Hacken nöthig. Mitler Zeith hatten der page und Koch auf dem Schiff sich schon unterredt, in waß für ein Paadt zu Paaden sie ordentlich Paaden wolten, die aber in Hungarn auf der Donau sambt uns allen, daz Paadt fast mit dem leben hätten Zahlen müßen, Wie folgen wirdt. Den 29. mit aufsperrten thor umb 3 uhr fuhren Herr Praelath etc. in der Karutzen hinauß Zum Schif, so baldt sie ins Schif kommen, Ließen sie abtenden, da wier nun den gantzen tag ungefehr 7 Meil hinter Preßburg gefahren, wuste man kein sichern orth anzulenden, dan auf der Preßburger Seythen haben die Erlauer türcken oft bis unweith Preßburg gestreift, auf der Raaber seithen haben die Stuellweißburger türcken oft über den Donau-arm, so für Raab Vorbeÿ fließt, gesetzt, und in die Insul Schütt gekommen, in selbiger und andern Donau Insuln haben sich mehrer Zeithen die rauberischen Hungarn und Husarn aufgehalten, Viel Schif nachtlich überfallen, und geblündert. Herr Praelath etc. befahlten an eine flache, wo kein gebüsch, Zulenden, domit man in der ferne solch gesindl wahrnehmen könne, musten abgang solcher gelegenheit aber bis 10 uhr in

die Nacht fahren, als wier nun angelendet, wuste man kein bleibens vor denen Kelsen stechen, so eine ungläubliche quaal, auß gnädigen befehl haben wier Pulver im Schif angezündt, theils toback gedruncken solch fliegen Zu Vertreiben, aber alles umbsonst, seindt alle, ohne dem gnädigen Herrn etc. ein Schifknecht und page auß dem Schif in luft gangen, die wahr auch Zuschwach beÿ starcken windt, aber ist man befreÿdt, da fliegens ins gebüsch und graß zu harter Erdt, feuer, warmit sie etwaz zu Vertreiben, haben wier nit machen dörfen, unß den feindt nit Zu Ver-rathen, wiewohl alda kein Holtz Vorhanden wahr, erwarttete also jeder mit wehklagen den dag; aber leyder,

den 30., als wier ungefehr 6 meil bis noch-Mittag gefahren, erhebt sich uhr Plötzlich ein Sturm windt, also daz ummöglich wahr anzulenden, die wellen schlugen das Schifl, auch waßer sehr starck ins schifl, das kein rudern nichts außgeben, die Schifknecht wurden gantz VerZagt, der oberführer erPlaßete, kunte kein wordt mehr reden, jeder forchtete den untergang. Endlich, weiß nit, wie es gott geschickt, seindt wier ans landt, Zu 2 kleine, ungefehr beede 20 fl. kostente Häusl kommen, in welchen einem, und außßen beÿ einen Zaun, alwo 8 Zigeÿner beÿm feuer lagen, wier unß solche quartier machteten (sic!), daz die hundert hie beßer haben, in dem wier alle ernaßt und erkält wahren, und waz daß ärgste, kaumb als wier da Zum landt kommen, seindt Herr Praelath etc. sonder Zweifl wegen erlittner gefohr der gestaldt Von Sandt, und Stein schmerzen angegriffen worden, daz in warrheit Zubekennen, ein jeder auß Mittleÿden gantz traurig worden, waz ich auch inwendig daz Schifl für den Regen mit bettdecken außgePalliert, Rohr, und graß aufs dachel und Steiner darauf gelegt, so hatt doch alles nichts außgeben, der große windt hot den Regen gor Zu starck durch getrieben, haben also naß(er) und erkälter im Schif bleiben müßen, da es doch so kalt wahr, als im Martÿ Zu sein pflegt.

Den 31. wahr der windt Zimblich still, also, daz wier selben Mittag nach Comorn, nachts aber nach Gran kommen, alda wahr noch kein gebautes hauß, als der Franciscaner und Apothecker häusl, so Zimblich schlecht wahr, aber für uns gantz schön, daz wier einlogiren kunte. Wahren aber kein beständig quartier über nacht Versichert, in dem der Apothecker noch selben abendt, den gottseeligen Herrn hertzen Von Lothringen etc. erwarttet, beÿ ankunfft derselben, wier hätten weichen müßen, seindt aber erst nach unser den andern dag dahin kommen.

Den 1. Junÿ Musten wier alda rastag halten, weiln man durch die damahl gestandene Donau Schifbrucken Niemanden durch passiren laßen, undt weiln die kayserliche Armè gegen Gran über jenseiths der Donau Zu Barcan stunde, Von welchem Städlein nur ein stuck Maur Von einem hauß gestanden, daz übrige alles der erden gleich wahr, als seindt Herr Praelath etc. selben tag hinüber unter die Armè Zu unterschiedlich bekandten Officiers gefahren, Von denen sie Viel ehr Empfangen, im Zurückfahren haben hochgedacht die Granerische Vestung besichtiget.

Den 2. Juni in der früh, fuhren wier Von Gran ab gegen Ofen, unterwegs haben hochgedacht Vice-Gradt mit dem Schloß, so wohl 10 mahl höher dan daz linzerische liegt, dan die Insul St. Andrae, so ungefehr 2 Musceten Schuß von Vicegrad anfangt, und bis eine halbe oberhalb Ofen sich erst endet, wohl in augenschein genommen, (solches miteinander Von Ihro kayserlicher Mayestät Zubekommen, seindt Herr Praelath etc. nachmahlen Zu unser Zuruckkunft bey Ihro Mayestät etc. Subblicando einkommen) selben abendt kahmen wier glücklich zu Ofen an, die thör alda solten gleich gesPerrt werden, so baldt aber Ihro Excellenz Herr General von der Beck etc., damahlen dasiger Commendant, unsere ankunft angedeuth worden, haben selbige Herrn Praelathen etc. gleich Empfangen und auf der haubtwacht befehlen laßen, daz Wasserthor nit ehender ZusPerren, bis all unsere Bagagè in die Vöstung gebracht seÿe, warüber sich jederman Verwundert, sagendt und fragendt, waß daz für ein geistlicher Herr wehre, daz man seinenthalben daz thor bis in sPothen abendt offen laße, da doch ordentlich solches wie daz andere, wer auch hätte kommen mögen, wegen dem feindt Von Stuellweißenburg 2 stundt Vor abents seÿe gesPerrt worden.

Den 3. Junÿ hab die Schifknecht abfertigen unser Schifl, aber beyñ waßer in Verwahrung geben müßen, Herr Praelath etc. aber haben mit den itzt gestorbenen kayserlichen Cameral Inspector und baumeistern die brandtstellen, so in 4 h Häuser bestanden, undt Stadt des alten houses, so damahl in den Fortifications Bau hätt kommen sollen, besichtiget, alles ordentlich außgetheilt, und durch angeZogenen Herrn kayserlichen baumeistern darüber ein Riß mochen loßen.

Den 4. Junÿ Vormittag seindt Herr Praelath etc. in die Vorstadt ins Paadt gongen, dorin aber, weil es gor storck, kaumb eine stundt gePaadt; Nachmittags hot Herr haubtman Wildtbredt, so damahl alda in quarnison wahr, Herrn Praelathen etc. in der gantzen Vestung herumb geführt, alle bayliche und kayserliche pressen, an welcher damahl gearbeythet, auch sonst on der Fortification täglich mit 3000 man geschantztt wurde, <herumbgeführt> gezeigt, gegen abendt, als wier auf der Pasteÿen gegen der Donau gestanden, seind Ihro Durchlaucht hertzog Von Lothringen etc. ankommen, derowegen alle Stuck fast umb der gantzen Vestung gelöst worden und weilen selbige wegen den feindt alle Scharf mit kugeln geladen wohren, als sahen wier hin und wieder die kugeln in die Donau und jenseiths fallen, worauß abzunehmen wahr, wie weith man mit ein oder ander stuck reichen kan. Die Armè, so Vorhin Zu Barcan gestanden, ist selben abendt auch noch ankommen, und haben sich bey altOfen gesetzt; diesen Mittag haben Herr Praelath etc. bey denen Herren Patres Jesuvitten geßen, alwo mit 6 knaben, so auf ofnen Platz auf Schütt und Steinern geseßen, Schuel gehalten worden, hardt daran stundt ein ungefahr 1 1/2 Ehlen hoher wellischer Ari Caval, mit welchen die Herren Jesuvitten täglich auß der Donau waßer Zum drincken, kochen und Waschen holen ließen.

Den 5. Juny, als octava Corporis Christi wurde bey denen Herren Jesuvitten die procession durch Herrn Praelathen etc. gehalten, so damahl aller orthen in die wellische Zeitung außgongen, der gottseelige hertzog Von Lothringen mit andern Generalen haben selbe mit beygewohnt, Zu jedem Seegen seindt alle stuck umb der Vestung gelöset, bey dem letzten auch noch ein darbey Zugerichtes feurwerck angezündt worden, die Soldathen haben Von ersten bis letzten altar, so zimblich weith gewesen, eine goß geschlossen, deren wohl bey 2000 werden gewesen sein, diese haben auch allmahl ein Salve geben; ungefehr in einer stundt nach Vollenter andacht haben sich Praelath etc. bey oft ermelt ihro Durchlaucht ansagen laßen, auch gleich Audienz erlangt, da wier nun hingekommen, und nach onsagung eines Cavaliers in die Zimmer thür getretten, NB. seindt ihro Durchlaucht mit ein storcken Schritt Von fenster Herrn Praelathen etc. bis fast Zu der thür entgegen gongen, in einer halben stundt aber mit allen zum General Beck etc. Zum Eßen gefohren, alwo Herr Praelath etc. in der oberstell der dritte gewesen.

Den 6. Juny haben Ihro Durchlaucht mit 6 kutscher, pferdt undt Wagen, ein General Adjutanten, 2 laggeyen und mit ein Reidtknecht und handtPferdt Herrn Praelathen etc. auß der Vestung ins lager bey alt Ofen Zum Eßen abholen laßen. Wehrenter tafel ist ein türck Von Stullweißenburg Zu uns überloffen, so Zur Tafel geführt, und durch Herrn General Palvi etc. heyducken, so der türckischen sPrach kündig, Examiniert worden; das principahl Eßen auf der tafel war unter andern ein Donau Karpfen, gewiß kindts größe.

Den 7. Juny Vormittag haben Herr Praelath etc. mit Herrn haubtmon Wildtbredt auf einer Postkalleß alle außere werck der Vestung besichtiget; Nachmittag aber haben Ihro Durchlaucht etc. mehrmahl 6 pferdt und wagen, General Adjutanten, 2 laggeyen, Reidtknecht und handtpferdt umb herrn Praelathen etc. geschickt, durch die gantze Armee Creutzweiß führen laßen, nach selbigen seindt wier ins haubtquartier Ihro Durchlaucht etc. Zelt, hatten 4 eingang, stunden gantz allein, alle Generals aber auß der dem Zelt, Herr Praelath etc. musten Zum hertzog ins Zelt gehen, da es fast abendt worden, seindt wir wieder in die Vestung gefahren, und Kutscher und loggeyen beschenckt.

Den 8. Juny gegen Mittag haben Ihro Excellenz Herr General Palvi etc. auch ein wagen mit 6 Pferdt, und 2 laggeyen Herrn Praelathen etc. ins lager Zu ihnen Zum Eßen abzuholen geschickt, Herr Praelath etc. aber haben sich wegen des sehr übrigen drinckens bey so selben General im Zwang entschuldigt mit Vorwandt, daz sie unVerhoft Von Sondt und Stain angegriffen worden, mit dieser Post hab ich hinauß reithen müßen, man hat mir aber draußen Stadt Herrn Praelathens etc. mit Tockeyer wein den Sandt und Stain dergestaldt Verdriegen, daz ich 4 stundt im lager Sinnloß gelegen, und selben abendt kaumb in die Vestung kommen können, ohne daz ich in 6 tag weder bier noch wein riechen, können, sonder daz Donau waßer saufen müßen, noch selben abendt liefe ein, daz der hertzog den andern dag mit der Armee weiter hinab Margiren

wolten, dahero auch noch selben abendt Herr Pater Franz Hochpihler, sich für Herrn Praelathen etc. umb eine gelegenheit bewerben müßen, dan ohne der Armee wahr damahl Von Ofen nit guth herauf Zureÿsen, in dem auf dieser seythen alle wochen die Stuellweißenburger türcken bis Ofen ans thor gestreift, und leuthe weg genomben, wie eben den dag, als Herr Praelath etc. gePaadt, beschehen, auf der ander seythen aber die Erlauer türcken. Herr Pater Franz etc. hatte einige hungarn gefunden, so mit einem Schif, darin 2 pferdt gesPanter, aufwerths gegen Raab mit früh anbrechenten dag abfahren wolten, wier aber unser Schifl an ihrigs anhencken solten, wie auch beschehen.

Den 9. Junÿ in allerfrüh, als die Armee geMarchirt, gingen wier in unser Schifl, so ich beÿm waßer Verwahrt, bundens hinten an der hungarn Schif, wie Viel nun damahl denen hungarn Zutraun gewesen, ist jederman bewust. Wier seindt selben tag bis ein Meil unterhalb Vicegrad gefahren und beÿ der Insul St. Andrae angelendet, unser Schifl hab ich weith in die Donau also angebundtner gerückt, umb in fall die türcken übers waßer in die Insul setzen solten, ehender darVon in die Mitten des waßers Zu kommen, auch damit im Schlaf uns die hungarn nit überfallen, bin ich Voran im Schifl, der page und koch aber hinten außerer des dachs wachenter sitzen blieben. Die Kelsen haben uns alle selbige Nacht so Zugericht, daz wier hinwieder *Sit Venia* an denen füeßen Pflaster legen müßen.

Den 10. Junÿ seindt wier mit anbrechenten tag Weiter gefohren, und Mittags nacher kommen, daselbst beÿ denen Franciscanern eingelogirt; Nachmittags seindt Herr Praelath etc. mit einen Franciscaner Zu der Donau gongen, selbst gefragt, ob dan kein Schifman Zubekommen, der in einen tag bis Comorn fahren könte, damit man in der Nacht Campirter weiln, in Zwischen kein dorf Verhanden, der Kelsen stechen nit leyden dörfte, hot sich aber keiner solchen weithen weg in einen dag Zufohren Verobligiren wollen. Mittler Zeith liefe nachricht ein, daz die bayärische Armee jenseith der Donau Zwischen Comorn undt Gran stehe, dahero sich Herr Praelath etc. resolvirten per posta Zugehen, maßen solcher gestolt wegen denen hußarn, so der orthen grausambe insolenten damahl Verübten, sicher per posta forth Zukommen.

Den 11. Juni früh umb 4 uhr, ist Herr Praelath, Herr Pfaler Apotheker undt ich auf einer Post Kalleß forth gangen, (der page und koch aber, musten bis Raab Zu wasser gehen, Von dannen Zu landt nacher wien) ungefäh den halben weg nacher Comorn ist die bayärische Cavalerie Schwadron weiß mit offenen Standarden gestanden, so schön Zusehen wahr; ungefäh umb 10 uhr Vormittag kahmen wier nacher Comorn, beÿ selbiger Vestung ist Herr Praelath etc. mit Herrn Pfaler abgestiegen die Vestung Zubesichtigen, ich muste fahren Zum Jesuvitten daz mittagmahl Zubestellen, und als ich dahin kommen, wolten Ihro Excellenz bayärischer General Seren von Jesuvitten gleich per posta Zur Armee fahren, da sie aber Von mir Herrn Praelathens etc. ankunft Vernommen, sindt sie wieder hinein gangen undt nachmahlen lange miteinander

geredt, nach eingenommenen Mittagmahl, umb 2 uhr, fuhren wier forth gegen Raab, da wahr daz gefährligste orth wegen der husarn, die geistligkeit, wie bewust, wahr damahl bey dem Pöfel der hungarn in schlechten Credit, allem übl aber VorZukommen, setzten Herr Praelath etc. auf der PostKalleß sich Zuruck, daz sie ihren rucken an den Postilion anlehneten, ich undt Herr Pfaler saßen oben an, muste also jeder, wer uns auch begegnet, glauben, daz Herr Pfaler und ich 2 große Generals Persohnen sein, in dem der Caplan Zuruck sitze, dan solche Vornehme Generalen niemahlen Von hußarn angegriffen worden, anderten die Postmeisters aldorth mit so Viel pferdten nit Versehen wahren, daz General Persohnen für ordentlich mit 2 oder 3 Kalleßen hätten fahren können, (selben abendt) unterwegs begegneten uns hußarn, so aber sonder Zweifel geglaubt, waz wier Verlangten, daz sie gedencken solten, seindt also glücklich forth undt selben abendt nacher Raab kommen, alda über nacht beÿ gottseiligen Herrn Praelathen Von Martinsberg etc. eingekehrt, so uns auch wohl Tractirt.

Den 12. Junÿ fuhren wier nacher Wien, alwo wier nachmittag umb 3 uhr glücklich anlangten.

J E G Y Z E T E K

¹ Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma 1683—1718, (a továbbiakban Buda és Pest. . .) 95. 772. tsz. (Klly. a Fővárosi Könyvtár Évkönyve V. köt.-ből 1935.) Bischofshausent őrnagynak tudja 1686-ban. Várady Imre olasz szemtanúra hivatkozva vezérőrnagyi rangban említi. (Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromából c. cikke a Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 158.)

² Buda és Pest. . . 102, 845. tsz.

³ Uo. 118, 1062. tsz.

⁴ Uo. 124, 1123. tsz.

⁵ Beck a gazdasági ügyek intézésében Härtl Lénárt főhadbiztos segítségére támaszkodott. (*Bánrévy Gy.*, Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 258.)

⁶ Buda és Pest. . . 118, 1066—1067. tsz., továbbá 124., 1123. tsz.

⁷ *Bánrévy* i. m. 263.

⁸ Jacobus Tollius duisburgi egyetemi tanár 1687. jún. 20-tól jún. 23-ig tartózkodott Budán. Utirajza (*Epistolae itinerariae. Amstelodamum 1700*) így nyilatkozik: „Caeterum in ruinis et Cellis subterraneis passim Rasciani habitant, gens horrida, inculta, barbara, Graecae Religioni addicta, horum plurima, in deferenda e flumine in Urbem aqua, est opera, obstructis a Turcis, obrutisve per rudera puteis.” (i. m. 199.)

⁹ Budai működésére vö. *Schoen A.*, Ceresola capo maestro budai korszaka c. cikkét (*Művészettörténeti Értesítő* (1959) 56—59.)

¹⁰ *Bánrévy* i. m. 269.

¹¹ *Gárdonyi A.*, Régi budavári házak. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. 4.

¹² Erenbert Schrevogl kremsmünsteri apát-prelátus (1669—1703) budai utazását komornyikja, Georg Schrader írta le. Először Th. Lehner ismertette (*Reisebilder aus dem XVII. Jahrhundert. Salzburg 1900.*) Benne bővebben szól Schrevogl apát és komornyikja személyéről, ezért itt erre nem térünk ki. Th. Lehner művét Gárdonyi Albert is felhasználta idézett művében. Az útinapló

kéziratának eredetije a kremsmünsteri apátság birtokában van, s az Országos Széchényi Könyvtár kérésére megküldte mikrofilm másolatban.

¹³ A kőművesmester neve „Krintzenberger” alakban is előfordul. Vö. Schoen i. m. 60.

¹⁴ Th. Lehner i. m. 43—46.

¹⁵ A telken létezett házak számában mutatkozó eltérés, mely G. Schrader leírása és Th. Lehner szövegismertetése között adódik, alig okolható meg bizonyosan. Lehner olvasta a Schrader-féle útinaplót. Ezt az események felsorolása, a némelykor jelentéktelen pontatlanságával is helyes idézetek alkalmazása bizonyítja. De látta Grinzenberger udvari kőműves máig is lappangó vagy már megsemmisült jelentését budai útjáról, Werlein kamarai felügyelő ideiglenes teleklevelét Schrevogl apát utazásának közvetlen előzménye- és indítékaképpen. Grinzenberger Budáról megtérve beszámolt a főpapnak arról a telekrészről, melyet Werlein inspektor körvonalazott előtte, és azon tényleg állhatott hét különböző ház, alatta pedig három pince, s benne a 172 török fogoly. Hogy mi történhetett a Grinzenberger látta telekkel az alatt az egy hónap alatt, ami a kőművesmester és az apát-prelátus utazása között eltelt, inkább csak sejtjük, mint tudjuk. Grinzenberger még 7 ház romját számolta meg, de abból háromnak a köveit elhordhatták addig a várfal építéséhez. Azonkívül Grinzenberger szakember, kőműves, akinek még házromot jelenthetett a majdnem földig rombolt falazat is, mikor talán ezeket Schrader figyelmen kívül hagyta. Vagy Schrader már csak a véglegesen kimért telekről beszél. Azt a feltevést el kell vetnünk, hogy talán az apát érkezésére másik, nem az ideiglenes teleklevelben meghatározott telekrészről jelölték volna ki, és ezt mutatták volna be a főpapnak, hiszen a kremsmünsteri apátság háza ott épült és állott, ahol az ideiglenes teleklevel megjelölte, s ezt birtokolta 1718-ban is (Gárdonyi Albert i. m. 3. p. térképvázlat).

¹⁶ Gárdonyi i. m. 5.

¹⁷ Grinzenberger kremsmünsteri kőműves 1687 májusának elején járt el küldetésében Budán. Ekkor a budai császári kamarai inspektorátus által kijelölt telek szemrevételezése mellett tájékozódhatott az építkezés elkezdéséhez szükséges anyagi feltételek biztosításával együtt az épület tervének elkészítéséről is. Így kerülhetett kapcsolatba Ceresolával és tehetett említést az apátság szándékáról a telek hasznosítására. Határozott megbízást az épületterv elkészítésére nem adhatt Ceresolának. Ennek ellenére Ceresola foglalkozott az épülettervvel (Schoen i. m. 56.), s midőn Schrevogl apát magához kérte őt a telek megtekintésére, már jól megalapozott gondolatokat tárhatott az apát elé.

¹⁸ Az útinapló megírásának pontos idejét nem ismerjük. Schradernek egyetlen utalása nyújt támpontot a megközelítő meghatározáshoz. Werlein kamarai felügyelő 1691-ben bekövetkezett halálát a közelmúltban megtörtént eseményként említi útinaplójában. Mégsem állíthatjuk teljes határozottsággal, hogy Schrader műve keletkezésének időpontja az 1691. esztendő lett volna.

¹⁹ Edward Brown angol orvos 1669—70-ban utazott át hazánkon. Beszámolójában elmondja, hogy nagyon félt a huszároktól, akik fosztogatásból és gyilkoláshoz élnek (Szamota, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891, 375.). Útja során eggyel sem találkozott.

²⁰ J. Tollius, midőn a Császár fürdőt megtekintette, sajnálta, hogy idő előtt kellett távoznia, de a magyar szegénylegények és a Székesfehérvárról ide portyázó törökök miatt nem volt ajánlatos sokat késni a várfalon kívül (i. m. 200).

²¹ Egy 1687-ben megjelent aprónyomtatvány arról ad hírt, hogy „Zu Ofen, allwo der Herzog v. Lothringen mit der Armee nun auch angelangt, wurde an einer St. Leopold intitulirten Kirchen, der erste Stein gelegt” (Buda és Pest . . . 124, 1123. tsz.). A közlés helyességét nem lehet vitatni, csupán az alapkövetétel napja válik Schrader útiemlékezetének ismeretében bizonytalanná. Schrevogl apát nem egyházi küldetéssel utazott Budára, mégis felkérték, hogy megjelenésével emelje a harmadik hálaadó körmenet fényét. Természetesnek tűnnék, hogy az új templom építésének megindításánál jelen legyen. Schrader mégis hallgat róla. Az alapkövetétel napját tehát 1687. június 3 és június 9 között eltelt időn kívül kell keresni.

Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770)

Pest város török hódoltság utáni újrabenépesülésének folyamata már régóta érdeklő helytörténetünk kutatóit. Sokan foglalkoztak többé-kevésbé bőven a hódoltság utáni újrabenépesedés, a lakosság összetételének és az ebben végbement változásoknak a kérdésével. Figyelmük a népesség származáshelyeire is kiterjedt, azonban ennek statisztikai feldolgozása, kivált hosszabb időszakot véve megfigyelési alapul, mind ez ideig nem készült el.¹ Pedig ez a kérdés egyáltalán nem alárendelt jelentőségű, mivel sok tekintetben magyarázatot ad a város társadalmi fejlődésének nem egy homályos pontjára; sőt, a bevándorlók származáshelyei és foglalkozási összetétele döntően befolyásolta a város történetét.

Pest népességének genetikáját feltárni vonzó, de nem könnyű feladat. Vonzó, mert eddig ismeretlen, vagy alig ismert s főleg nem bizonyított tényekre vetít fényt; nem könnyű, mert az alkalmas források hézagosan szolgáltatnak számunkra adatokat. Ilyen esetben csak a kombinatív módszer ígér sikert. E tanulmány kísérlet egy ilyen módszer alkalmazására.

Pest város népességének eredete, és ami azzal együtt jár: összetételének vizsgálata két fő forráson alapszik, melyek rendszerességükkel a feldolgozható adatok tömegét szolgáltatják. Az egyik a Pest belvárosi Szűz Mária mennybemeneteléről elnevezett római katolikus plébánia anyakönyve, a másik a pesti polgárrá felvett személyek névjegyzéke, a Fővárosi Levéltárban őrzött ún. „Bürgerrolle”. Az előbbiből különösen a házassultakra vonatkozó feljegyzések voltak értékesek e tanulmány szempontjából: 1703 és 1745 közt rendszeresen, de olykor később is a házasságkötő neve mellé beírták származási helyét. A keresztelték és az elhunytak anyakönyve mindvégig csak szórványosan tartalmaz ilyen adatokat. A másik forrás, az Illyefalvi Lajos által feldolgozott nyomtatott polgárjegyzék szintén tartalmaz származáshelymegjelöléseket, természetesen kizárólag a polgárrá felvettekre vonatkozólag. De — kivált az első évtizedekben — az ismert származáshelyű polgárok meglehetősen kisebbségben vannak az ismeretlen helyről jöttekkel szemben: az anyakönyv sokszor egészíti ki a polgárjegyzék hiányait.

A két fő forrás mellett más egyéb forrásokból is sikerült kiegészíteni a származáshelyekben mutatkozó hiányosságokat: így peres iratok-